

TIL TAHLILIGA ANTROPOSENTRIK YONDASHUV

Yuldashev Akmal Gulamjanovich

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

E-mail: akmal1909@mail.ru

Tilning antroposentrik mohiyati shunda namoyon bo'ladiki, til insonning ongidagi nafaqat tayyor bilim tuzilmalariga asoslanadi, balki konseptual xususiyatlarga tayangan holda, atrofdagi olam tuzilishining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Tilning antroposentrik tabiati insonning konseptual tizimi, motivlari, niyatlari va qiziqishlari hisoblanadi.

Garchand ushbu termin Tomas Kunning o'tgan asrning 70 - yillarida yaratilgan paradigmalar haqidagi ta'limotida alohida bir paradigmaning nomi sifatida joy olgan bo'lsa-da, fanda bu terminga bo'lgan munosabat XX asr oxirigacha birmuncha salbiy bo'lgan yani ularning fikricha til tabiatan antroposentrik ekanligi edi.

Antroposentrik paradigmaning asosiy yo'nalishlari sifatida talqin qilinayotgan kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, lingvopragmatikada til va undan foydalanuvchi inson asosiy markazda bo'ladi. Olamni, voqelikni bilish, idrok etish oddiy hodisa emas, shu sababli tafakkur faoliyatida shaxs hamda uning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan barcha turdagi ijtimoiy, madaniy hodisalarni ham inobatga olish kerak bo'ladi, uning zahirida, albatta, insonning bilish jarayoni va egallagan bilimi yotadi. Sababi, insonning lisoniy zaxirasi uni o'rab turgan borliq bilan chambarchas bog'liq holda boyib boradi. Tillarning milliylikni tadqiq qilish aslida qiyoslanayotgan tillarning qanday bilimlar asosida shakllanganligi hamda sayqallanganini o'rganish demakdir.

Inson hayoti davomida o'rgangan barcha bilimlarini nutq aktida qo'llamaydi, balki kommunikatsiya maqsadidan kelib chiqqan holda muloqotga oid kategoriyalardan o'rin olgan konseptlarni verballashtiradi.

Tilning antroposentrik tabiati uning interpretasion funksiyasida amalga oshirilishi olamning lisoniy manzarasida, uning tuzilishi va insonlarning olam bilan o'zaro munosabatlariga oid lisoniy tajribasida to'liq namoyon bo'lib, bu hodisa fanda kognitiv faoliyat hisoblanadi. Olamning lisoniy manzarasi olingan bilimlarning tuzilishi va qayta kategoriyalashtirishi ob'yektlar va hodisalarni tasvirlashda ta'kidga asoslangan turli xil ma'nolarni berib, o'ziga xos lisoniy vositalarni tanlashdan iborat bo'ladi. Mazkur holat tilning antroposentrik tabiatiga bog'liq bo'lib, uning interpretasion funksiyasini amalga oshirish natijasi hisoblanadi. Anglashiladiki, olamning lisoniy manzarasi – olam haqidagi bilimlarning inson tomonidan interpretatsiyasi hisoblanadi. Shuning uchun tilning antroposentrik tabiati va uning interpretasion funksiyasida namoyon bo'lib, mohiyat va hodisa o'rtasidagi muhim aloqani ochib beradi.

V. fon Gumboldt tilshunoslikni fan sifatida asoslash asnosida til va nutq, til va jamiyat, til va madaniyat kabi tushunchalarni antinomiya sifatida izohlash maqsadida "Bu tilning so'zlovchisi kim, qanday xalq, qayerda yashaydi, qanday yashaydi, qanday dinga e'tiqod qiladi, ijtimoiy turmushi qanday?" kabi muammolarni fanga olib kirgan bo'lsa, aslida olim "tilda inson omili" degan asos tushunchani tilshunoslikka olib kirgan edi. Demak, antroposentrik paradigma bo'sh joyda paydo bo'lmadi, uning asosi V.fon Gumboldtning "til borliq va insonning ichki dunyosi o'rtasida turgan olamdir" [V.fon Gumboldt 1984: 304] degan fikri bilan ilk bor isbotladi, deyish mumkin.

Yu.N.Karaulov til va inson haqida soʻz yuritir ekan, “har qanday matn ortida lisoniy tizimlarni egallagan muayyan shaxs turadi” [Yu.N.Karaulov 2001: 72-81] tushunchasida hozirgi zamon tilshunosligida “Til egasi” quyidagi maʼnolarda qoʻllanilmoqda: “muayyan tilda nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi, yaʼni nutq tuzish va uni idrok etish qobiliyatiga ega boʻlgan shaxs, tildan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs, kommunikant, oʻz millatining milliy-madaniy, maʼnaviy qadriyatlarini egallagan va uni namoyon etuvchi shaxs” [D.Xudayberganova 2012: 6].

Inson dunyoga kelar ekan, olamni bilish jarayoni boshlanadi. Olamni bilishning dastlabki bosqichlari asosan nolisoniy tarzda amalga oshiriladi. Masalan, bola issiq narsani ushlab koʻrmasdan turib u haqida bilimga ega boʻlmaydi. Shunday ekan, inson oʻzini oʻrab turgan borliq bilan olamni bilib boradi va muayyan bilimlarga ega boʻladi. Uning olamni bilish jarayonida tarix, madaniyat, din va albatta, uning yashab turgan geografik joylashuvi muhim ahamiyat kasb etadi. Oqibatda uning konseptual olami shakllanadi. Olamning konseptual manzarasi dinamik hodisa ekanligini koʻplab olimlar oʻzlarining tadqiqotlarida yoritib berdilar. Uning dinamikligi shundaki, inson hayoti davomida doimo intilishi va rivojlanishi natijasida uning konseptual tizimi ham kengayib boradi va bu tafakkurda konseptual tizim bilimlari shaklida kategoriyalashtiradi va konseptuallashtiradi. Natijada olamning konseptual manzarasi shakllanadi. Olamning konseptual manzarasi umumiy hamda xususiy xarakterga ega boʻlib, uning konseptual manzarasi verballashib, olam lisoniy manzarasini namoyon etadi. Bu holat aynan tilning antroposentrik xususiyatini hamda tillarning oʻxshash va farqli jihatlarini ochib berishda qoʻl keladi.

Borliqdagi narsa va hodisalarning turli nom bilan atalishi hamda interpretatsiya qilinishi insonning tildan foydalanishining xilma-xilligini taʼminlaydi. Tillarning farqli jihatini koʻrish uchun quyidagi misollarni qiyoslash mumkin:

Tilning antroposentrik mohiyatini tadqiq qilishda uni kognitiv va kommunikativ faoliyat doirasida inson faoliyatining turli koʻrinishlari bilan bogʻlash imkoni paydo boʻladi. Zamonaviy tilshunoslik tahlili asnosida bilim konfiguratsiyasining kognitiv va lisoniy mexanizmlarini tadqiq qilish insonga xos barcha kognitiv ehtiyojlar, imkoniyat va qobiliyatlari bilan birgalikda unga murojaat qilmaslikning imkoni yoʻqligini koʻrish mumkin. Inson mental faoliyat egasi sifatida tilni kategoriyalash va konseptual jarayonlar tarmogʻi bilan chambarchas bogʻlashda ularga taʼsir etuvchi shaxs hisoblanadi.

Masalan, borliqdagi bir narsaning turli nomlar bilan atalishining oʻzi tilning antroposentrik mohiyatini ochib beradi.

Tilning antroposeptrik mohiyatini taqlid asosida xosil boʻlgan soʻzlarda ham koʻrish mumkin, masalan, tovuqning bolasi chiqaradigan tovushni oʻzbek tili sohibi *jip-jip* eshitgani bois *joʻja* deb ataydi, ingliz tili egasi ushbu tovushni *chik-chik* deb eshitgani bois *chicken* deb nomlagan, rus millatiga mansub kishi esa aynan mazkur tovushni *sip-sip* tarzida eshitib *цупленок* deb ataydi.

Ikki kuchli rahbar yoki kuch egasining bir joyda faoliyat olib bora olmaslik mazmuniga ega boʻlgan quyidagi paremiyalar mazmunan bir ammo ifoda jihati milliy-madaniy asosga ega ekanligini kuzatish mumkin. **Oʻzbek tilida** *Ikki qoʻchqorning kallasi bir qozonda qaynamaydi*, oʻzbek madaniyatida qoʻchqor soʻzi *jasorat* – qoʻrqmaslik, dovyuraklik, *kuch-qudrat* – jismoniy va ruhiy baquvvatlik, *yetakchilik* – oldinda yuruvchi, boshqalarni boshqaruvchi shaxs, *jangovorlik* – kurashga tayyorlik, qaytmaslik, *mardlik* – haqiqiy erkaklik fazilati maʼnolarini anglatadi. Xattoki, qoʻchqor

urishtirish udumi tarixdan saqlanib qolgan. Qo'chqorlar orasida qora rangdagisi qadrlanadi chunki qora rang o'ziga issiqlikni tortadi shuning uchun xalqimizda "Qora qochqor yog'i va go'shtidan palovni tanavul qilib qorda yalang oyoq yuravergin" deyiladi. **Ingliz tilida** *Two kings in one kingdom do not agree* (Bir qirollikda ikkita qirol kelisha olmaydi), ma'lumki, Buyuk Britaniya hozirda ham konstitusion monarxiya davlat hisoblanadi ya'ni davlat boshida qirol yoki qirolicha turadi. Shuning uchun ushbu ibora mamlakatda keng qo'llaniladi. **Rus tilida:** *Два медведя в одной берлоге не уживутся* (Ikkita ayiq bitta inda yashay olmaydi) slavyan madaniyatida u "o'rmon xo'jayini" XVIII asrdan buyon Rossiyaning ramzi bo'lib, uning kuchini, ko'lamini va ba'zan shafqatsiz kuchini aks ettiradi. Shuningdek, *ayiq hurmatli xo'jayin*. Mifopoyetik matnlarda *ayiq* ko'pincha kuyovning ramzi sifatida ham namoyon bo'ladi. *Ayiq* tanlangan qizning sevgisini izlaydigan kuchli, aqlli erkakni ramziy ma'noda anglatadi. Shuningdek, sabr timsoli sanaladi, uning ko'klamni kutib uzoq vaqt uyquga ketishi slovyan millatiga sabrni o'rgantgan. **Xitoy tilida:** 山不容二虎 (Ikki yo'lbars bitta tog'da yashay olmaydi), xitoy madaniyatida *yo'lbars* kuch, jasorat va qudrat ramzi hisoblanadi. Idiomada *yo'lbars* kuchli hukmdor yoki kuchli shaxsni ifodalaydi. *Yo'lbarslar* asosan tog' o'rmonlarida yashaydi, shu boisdan xitoy til sohibi mazkur hayvonning yashash joyini ham inobatga olgan.

Ko'rinadiki, tilning antroposentrik mohiyatini tadqiq qilish inson konseptual tizimini o'rganish bilan tavsiflanadi. Ayni vaqtda har qanday tilda hosil bo'lgan ko'chma ma'noli til birliklarining o'ziga xos xususiyatlari hamda borliqdagi predmet va hodisalarni turli nomlar bilan atash tilning antroposentrik tabiatini belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
2. Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задача её изучения // Текст. Структура и семантика. – М.: 2001. Т. 1. – С. 72–81.
3. Худойберганаева Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. – Т.: Фан, 2013. – 136 б.